

معنای پوشش در معماری عصر صفوی

هادی صفایی پور^{۱*}، حسنعلی پورمند^۲

^۱دانشجوی دکتری معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

^۲استادیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۰/۷/۳۰، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۱/۲/۲)

چکیده

پوشش، قسمت بالایی حجم بناست که فضای واقع در زیر خود را می پوشاند. در مقایسه با معماری نقاط مختلف جهان، تنوع و غنای پوشش‌ها در معماری اسلامی ایران خیره کننده است. این امر در عصر صفوی که زبانی نمادین، بر ظاهر و باطن معماری سایه می افکند، جلوه‌ای ویژه می یابد. هدف اصلی در پژوهش حاضر، بررسی معنای نمادین پوشش در عصر صفوی می باشد. این موضوع، با گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی شش نمونه موردی از پوشش‌های مساجد و مدارس صفوی بررسی شده است. در هر نمونه، نمادهای به کاررفته در شکل، آرایه، منظر شهری و جلوه‌های نور پوشش معرفی و سپس براساس مطالعات تاریخی کتابخانه‌ای، معنایی که قراین و شواهد معرف آن است، پیشنهاد شده است. تحلیل کیفی (مقایسه) نشانه‌ها و معانی آنها در نمونه‌ها نتایج مقاله را شکل می دهد: در عصر صفوی، منظومه ای از معانی نوین شیعی، معنای آسمانه در ادوار پیشین را کامل کرده و غنا می بخشند. بدین ترتیب، افزون بر دو معنای «آسمان» و «توحید» که از معانی پیشینی گنبد و متعلق به دیگر ادوار معماری اسلامی است، دو معنای «بهشت» و «انسان کامل» بروز می یابد. این مفاهیم نوین، در تراجم و تقابل با دو مفهوم پیشین نبوده و با آنها هماهنگ، همسو و در طول آنهاست.

واژه های کلیدی

معنای گنبد، آسمانه (پوشش)، معماری عصر صفوی، معماری ایرانی.

*نویسنده مسئول: تلفن: ۰۲۱-۲۲۹۷۳۵۳، نمابر: ۰۲۱-۸۲۸۴۶۱۰، E-mail: hadisafaeipour@yahoo.com

مقدمه

آسمانه، نشان دهنده اعتقاد نیاکان ایرانی به معنای باطنی پوشش است (اردلان، ۱۳۸۰، ۷۵). این چنین است که در بسیاری از بناهای دوران اسلامی، پوشش اهمیتی ویژه می‌یابد. از یک سو، از طریق پرداخت شکل خود زمینه بروز و ظهور معانی آسمانی را فراهم می‌سازد و از سوی دیگر، بر اساس ساختار خود، چگونگی سازه و ساختمان بنا را تعیین می‌کند.

اهمیت معنایی پوشش در عصر صفوی که زبانی نمادین، بر ظاهر و باطن معماری سایه می‌افکند، جلوه‌ای ویژه می‌یابد. در مقاله حاضر ابتدا به تبیین جایگاه معنایی پوشش می‌پردازد. پس از آن اشاره‌ای کوتاه به نظام معنایی عصر صفوی و تأثیر آن بر معماری آن عصر می‌شود. سپس موضوع اصلی مقاله، معنای پوشش در معماری عصر صفوی، از طریق تحلیل نشانه‌های موجود در نمونه‌های برگزیده بررسی می‌شود.

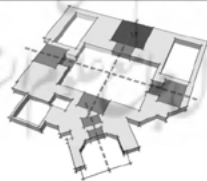
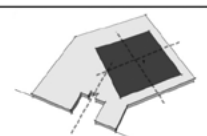
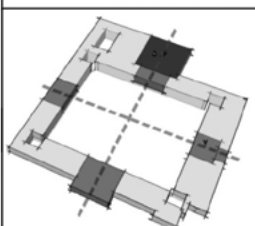
در معماری ایرانی، پوشش از اولویت و اهمیت زیادی نسبت به دیگر اندام‌های معماری برخوردار است. در مقایسه با معماری نقاط مختلف جهان در اعصار مختلف، تنوع و غنای پوشش‌ها در معماری ایرانی خیره‌کننده است. معمار ایرانی چنان به سقف می‌پردازد که گویی دغدغه‌ای به جز آن ندارد. وی به سادگی از سطوح پایینی می‌گذرد و توجه خاصش را به آسمانه می‌کند. واژه‌شناسی پوشش می‌تواند کلیدی جهت فهم جایگاه معنایی پوشش باشد. انتخاب واژه «آسمانه» برای پوشش، نشانه‌ای بسیار زیبا و گویا از پشتوانه‌های معنایی این عنصر معماری دارد. این واژه، جایگاه پوشش را از سقفی و سرپناهی عملکردی، به آسمانی معنایی طراحان و باشندگان فضا ارتقا می‌دهد. وجود اصطلاحات فراوانی چون «خیمه دهر»، «چترمینا» و «کاسه سرنگون» و «گنبد دهر» در شعر و ادبیات ایرانی برای آسمان و

۱. روش تحقیق

نگرشی درونی به بنا دارد. گردآوری اطلاعات به صورت نمونه موردی انجام شده است. از میان گونه‌های مختلف معماری صفوی، دو گونه مسجد و مدرسه که بیشترین تأثیرها را از نظام معنایی و فرهنگی جامعه پذیرفته‌اند، انتخاب شده است. در هر یک از نمونه‌ها یک یا چند پوشش شاخص به عنوان موضوع مطالعه بررسی شده است. در میان پوشش‌های هر بنا، نمونه‌ها از مکان‌هایی انتخاب شده‌اند که در محورهای اصلی فضایی قرار داشته و در سلسله مراتب فضایی از اهمیت قابل توجهی برخوردار هستند. این امر نقش آنها را در نمادپردازی و بازنمودن انگیزه‌های اصلی معمارانه برجسته‌تر می‌سازد (جدول ۱).

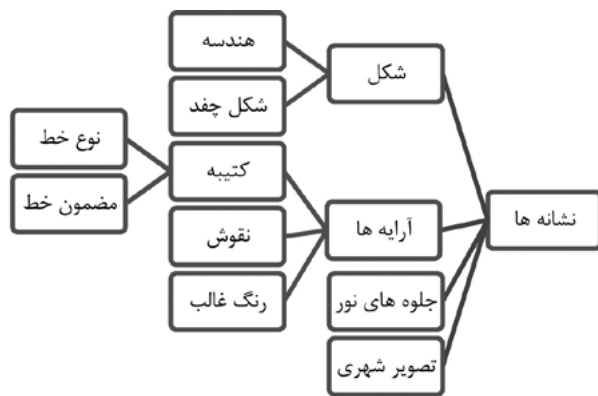
در این پژوهش، بررسی معنای پوشش از طریق مطالعه بر خود بناها به مثابه مستندات مجسم انجام می‌شود. در این روش خواندن دقیق و جزء به جزء بنا و گردآوری اطلاعات از درون بنا، مبنای کار می‌باشد تا از دخالت دادن مستقیم علوم انسانی و اسلامی، چون فلسفه یا فقه در فرآیند تحقیق پرهیز گردد. به بیان دیگر این روش روایت‌های بیرونی از بنا را در حاشیه قرار دهد و

جدول ۱- معرفی مکان و نوع پوشش‌های انتخابی.

نمونه موردی	مکان	نوع	موقعیت در بنا
۱ مسجد جامع عباسی اصفهان	گنبدخانه	پوشش بیرونی	
۲ مسجد جامع عباسی اصفهان	گنبدخانه	پوشش درونی	
۳ مسجد شیخ لطف الله	گنبدخانه	پوشش درونی	
۴ مدرسه چهارباغ	گنبدخانه	پوشش بیرونی	
۵ مدرسه چهارباغ	گنبدخانه	پوشش درونی	
۶ مدرسه چهارباغ	هشتی	پوشش درونی	

۲. نظام معنایی معماری و شهرسازی اصفهان صفوی (آشنایی با عرصه تحقیق)

آموزه‌های الهی دین اسلام، به مرور در بستر علمی و فرهنگی جوامع مسلمان رشد نمود و در قالب آرای حکمی، فلسفی و عرفانی شکوفا گشت. چنین فضایی موجب شکوفایی حیات عقلی شیعه شد و جریان‌های علمی مختلفی را در بیشتر نقاط کشور، به پایتختی شهر اصفهان ایجاد نمود. «این جریان‌های علمی که نام مکتب الهی اصفهان به خود گرفت، توسط میرداماد پایه‌گذاری شده و به وسیله ملاصدرا اوج گرفت» (نصر، ۱۳۶۵،

نمودار ۱- موارد مقایسه در پوشش های انتخابی.

دو پوسته، میراثی فنی است که از سبک آذری و دوره تیموریان در این بنا بکار می رود، اما ترکیب آن در خط آسمان شهری و با چنین لباسی، امری بدیع است. گنبد در هر دو نمونه، با بهره‌گیری از چفد شبدری تند آوگون دار^۲، تداعی کننده شکل انتزاعی درختی نمادین است. این نشانه با پوشش گنبد با کاشی‌هایی با زمینه فیروزه‌ای مملو از شاخه‌های بهم پیچیده، تکمیل شده و قوت می‌گیرد.

استیرلن، این نشانه تصویری را، اشاره ای به درخت زندگی می‌داند و بیان می‌کند که «این درخت، در متن باغ بهشت که مسجد نمایندۀ آن است، همان «درخت زندگی» همیشگی مشرق زمین است ... گنبد یک نشانه است. بندرگاهی طبیعی است، جان پناهی که دور از دست‌ها و اعماق بیابان تشخیص داده می‌شود. درخت بهشت است؛ برج نشانه ای است که خبر از وجود چشمه آب حیات می‌دهد؛ مرکز دنیاست» (استیرلن، ۱۳۷۷، ۱۷۴).

این مفهوم در مبانی عرفانی مکتب اصفهان حضور دارد. سهروردی که حضور او و پیروانش در شهر اصفهان (۵۰-۵۸۷ق)، زمینه‌ساز تأثیرات ماندگاری بر بسترهای نظری صفوی شد، در کتاب عقل سرخ در بخش‌های مختلفی به معرفی درخت طوبی پرداخته است^۳. بنابر تفاسیر قرآن، طوبی درختی است که اصلش در خانۀ پیامبر (ص) یا امام علی (ع) است و شاخه‌های آن همه جا و بر سر همهٔ مومنان و بر فراز همهٔ خانه‌هایشان گسترده است، که در واقع ممکن است تجسمی از آن مقام رهبری و پیشوایی آنان و پیوندهای ناگسستگی میان این پیشوایان بزرگ و پیروانشان باشد که ثمرهٔ آن، آن همه نعمت‌گوناگون است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۸، ۲۱۰) و (طباطبایی، ۱۳۷۰، ۴۸۹).

وجود چنین معنایی در دو نمونه بررسی شده، با جایگاه گنبد در سیما و خط آسمان شهری نیز سازگار است. در هر دو مورد گنبد درختی انتزاعی را می‌نمایاند که با حجمی بزرگ بر گریو استوانه‌ای بلند شکفته شده و گلولهٔ زمردین عظیمی را بر فراز خط آسمان شهر به نمایش می‌گذارد. بدین ترتیب گنبد، با رنگ فیروزه‌ای و بلندای متمایز خود در کانون منظر شهری قرار دارد و جلب نظر می‌کند (صفایی پور، ۱۳۸۶).

از سوی دیگر آرایه‌های کار شده در هر دو نمونه نیز بر مفهوم ولایت تأکید دارد. در مدرسه چهارباغ، ذکر نام مقدس

۴۸۰-۴۸۵). آموزه‌های این مکتب، زندگی و حیات مردم زمانه را در زمینه‌های مختلف تحت تأثیر قرار داد و هنرمندان رشته‌های مختلف، با زبان و بیان خود، در اظهار این معنای سعی کردند. معماران و شهرسازان صفوی نیز با دریافت این آموزه‌ها، به ارائه تصاویر نمادینی که گویای پیام‌های نوین شیعی بود، پرداختند. در این میان مساجد و مدارس نقشی ویژه داشتند. از یک سو مانند تمامی دوره‌های اسلامی به عنوان مکان‌هایی جهت ارتباط با عالم معنا، بالاترین جایگاه و ظرفیت را در تصویر نمودن مفاهیم توحیدی اسلام داشتند و از سوی دیگر، از آن جهت که به لحاظ سیاسی، علمی و اجتماعی از مکان‌های اصلی گسترش آموزه‌های مکتب اصفهان بود، تأثیرات مستقیمی از این آموزه‌ها دریافت نمودند.

بدین ترتیب مکتب اصفهان، زمینه‌ساز زایش اندیشه‌هایی گشت که در پی خلق جهان آرمانی و سرزمین موعود در آثار خود بودند. چنین برداشتی از اثر معماری قبلاً نیز در جوامع مسلمان وجود داشت ولی به علت وجود نظام منسجم و یکپارچه علمی، حکمی، فلسفی و هنری مکتب اصفهان در عصر صفوی، این نگرش بازتابی متفاوت داشت. در حقیقت نقش معنوی و نمادین اندام‌های معماری، پیش از صفویه تنها در نقاط خاصی از بناها به چشم می‌خورد، اما آنچه در تدوین مجدد فضای معماری ایرانی در این عصر روی داد، نقش نمادینی بود که به هر یک از اندام‌های معماری در بناهای گوناگون و به ویژه در بناهای همگانی، در یک نظام متعالی مفهومی واگذار گردید و این امر تا آنجا تعمیم یافت که شالودهٔ کالبدی بنا را تحت تأثیر قرار داد و با آن ترکیب گشت (فلامکی، ۱۳۷۵). بر این اساس، اندام‌های مختلف بنا به گونه‌ای طراحی شدند که هر یک به عنوان یک نشانه تصویری، گوشه‌ای از باغ بهشت را مجسم سازند و به مثابه یک کل واحد، آینه‌ای از حقیقت بهشت مثالی گردند. این امر به یاری آرایه‌های منقوش و کتیبه‌های حامل پیام‌های اسلامی در بناهای صفوی نمودی بارز یافت و موجب شد که به تعبیر آرتور اپهام پوپ، این بناها به «کلام الهی» تبدیل شوند (پوپ، ۱۳۶۵). در ادامه گزیده‌ای از بناهای شاخص اصفهان صفوی، به عنوان نقاط عطفی از بهشت مثالین شیعی بررسی شده و معنای پوشش در آنها مطالعه می‌شود.

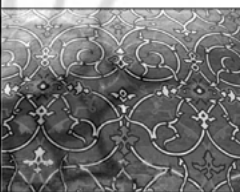
۳. بررسی نمونه‌ها

در این بخش ویژگی‌های پوشش‌های اشاره شده در جدول ۱ بررسی می‌شود. نشانه‌های موارد مقایسه در هر نمونه، مطابق با نمودار ۱ در ۴ گروه «شکل»، «آرایه»، «جلوه‌های نور» و «تصویر شهری» انجام می‌شود. در هر نمونه، با توجه به مدل‌های بررسی شده، ابتدا نمادهای به کار رفته معرفی می‌شوند. سپس بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای، معنایی که قراین و شواهد معرف آن است، تبیین می‌گردد.

۳.۱ پوشش بیرونی گنبد مدرسه چهارباغ اصفهان و مسجد جامع عباسی

شکل چفد گنبد و آرایه‌های آن در این دو نمونه تصویر جدیدی را در سیمای شهری ارائه می‌کنند. هر چند سازه‌گنبدهای

جدول ۲- نشانه ها و مفاهیم پوشش بیرونی مدرسه مسجد جامع عباسی اصفهان.

مداول		مدرسه چهارباغ پوشش بیرونی گنبد
نگاره	وصف	
	گنبد دوپوسته که پوشش داخلی چمانه (گنبد سیویی) و پوشش بیرونی شبدری تند است و در بالای گریو بیرون زدگی (اؤگون) دارد.	شکل چغد و تاق
	گریو: صلوات، اسماء مقدس خداوند، نام محمد(ص) و علی (ع)	
	گریو: حمد خداوند و معرفی بنا	گریو
	عبارت «فیضا هی المسجد الاقصی الذی یبارک حولها» در ابتدای سطر بالایی و عبارت قرآنی «فطوبی ثم طوبی» در میانه سطر بالایی.	
	اسلیمی و ختایی	نقوش
	اصلی: فیروزه ای فرعی: سفید، کرم، لاجورد و زرد	
	درختی آرمانی و نمادین، در زمینه درختان طبیعی شهر.	تصویر شهری

ماخذ: (ترسیم بیرنیا، ۱۳۸۲، ۲۹۶ و تصاویر از نگارندگان).

جدول ۳- نشانه ها و مفاهیم پوشش بیرونی مدرسه چهارباغ عباسی اصفهان.

مداول		مدرسه چهارباغ پوشش بیرونی گنبد
نگاره	وصف	
	گنبد دو پوسته گسسته نار با پوشش درونی با چغد بیز و پوشش بیرونی شبدری تند است و در بالای گریو بیرون زدگی (اؤگون) دارد.	شکل چغد و تاق
	گریو: صلوات، اسماء خدا، نام محمد(ص) و علی (ع)	
	حمد خدا و دعا و سلام بر پیامبر (ص) و ائمه اطهار(ع)	گریو
	مسجد گردون اساسی چون سپهر (اراسته)	
	گنبدش را کوی سر طوقیست کوی تیرین	ایران ششلی
	اسلیمی و ختایی	
	اصلی: فیروزه ای فرعی: سفید، کرم، لاجورد و زرد	نقوش
	درختی آرمانی و نمادین، در زمینه درختان طبیعی شهر	
		تصویر شهری

ماخذ: (ترسیم از بیرنیا، ۱۳۸۲، ۳۳۴ و تصاویر از نگارندگان).

می تواند تأکیدی بر شرافت ساخت مسجد داشته باشد. آیه دیگر، آیه ۲۹ سوره رعد است- که پیشتر نیز به آن اشاره شد- تنها آیه ای در قرآن است که در آن واژه طوبی به کار رفته است. در این کتیبه ضمن استفاده از معنای لغوی طوبی، ایهامی در کاربرد معنای اصطلاحی آن نیز دیده می شود. اشاره کنایه ای به مفهوم طوبی در کنار توجه به محبت حضرت علی(ع) در متن کتیبه می تواند قرینه و شاهدی بر توجه به معنای شیعی درخت طوبی، در فضای فکری سازندگان، طراحان و تصمیم گیران بنا باشد.

۳.۲. پوشش درونی گنبد مدرسه چهارباغ و مسجد جامع عباسی اصفهان

همچون پوشش بیرونی این دو بنا، حال و هوای فضاهای درونی این دو پوشش نیز، به هم شبیه است. سطح آسمانه، گستره ای منحنی را شامل می شود که شاخه های اسلیمی و خطایی همگرا و هم مرکز آن را پوشانیده اند. هندسه کلی آرایه های

پیامبر (ص) و امام علی (ع) و صلوات بر ایشان و فرزندان ایشان در کتیبه هایی به خط ثلث و کوفی بنایی می تواند قرینه ای بر حضور معنای طوبی باشد. در مسجد جامع عباسی نیز، دو کتیبه تأکید ویژه ای بر این مفهوم دارند. نخست کتیبه بنایی گریو است که صلوات بر پیامبر (ص)، امامان و به طور ویژه بر امام دوازدهم (ع) در آن دیده می شود. مورد دوم، کتیبه ای به خط ثلث و به قلم علی رضا عباسی و مورخ سال ۱۰۲۵ هـ ق در بالای سردر اصلی مسجد بر روی کاشی معرق می باشد.^۴ هرچند به نظر می رسد که موضوع این کتیبه، بیان تاریخ اتمام سردر است، اما در این میان نکته ای بسیار ظریف وجود دارد. در میان عبارات کتیبه، اشاره ای استعاری به دو آیه از قرآن دیده می شود؛ اشاره ای که شاید نیاز چندانی به وجود آنها در این کتیبه تاریخی به نظر نرسد.

آیه نخست، اولین آیه سوره اسری می باشد.^۵ این آیه که آیه تغییر قبله مسلمانان از بیت المقدس به کعبه می باشد، در کتیبه های بسیاری از مساجد و به ویژه در فضای گنبدخانه کاربرد دارد که

(ظل ممدود^۶)، پر بار (لامقطوعه و لا ممنوعه^۷)، نافذ و خنک در خانه پیامبر (ص) یا حضرت علی (ع) در بهشت متجلی می گردد (طباطبایی، ۱۳۶۸، ۱۲۴-۱۴۳). بررسی شاخصه ها و ویژگی های مفهومی درخت طوبی در اندیشه شیعی، نشان از هماهنگی این مفهوم با تصویر پوشش در دو نمونه بررسی شده است^۸. بررسی محتوای کتیبه های به کار رفته در گنبدخانه، بار دیگر همچون تحلیل پوشش بیرونی، توجه به مفهوم ولایت امام علی (ع) در فضا سازی پوشش در این دو نمونه را نشان می دهد (جدول ۴ و ۵).

در بنای مدرسه چهارباغ عباسی، دو ردیف کتیبه به خط ثلث به کار رفته است. کتیبه بالایی در محل گریو و در زیر شباکها قرار دارد که مضمون آن، روایتی است که به حدیث منزلت^۹ معروف بوده و به عظمت مقام معنوی امام علی (ع) اشاره دارد. در ردیف پایین، نیز احادیثی مانند حدیث ثقلین و یا مقایسه حضرت با برخی از انبیاء^{۱۰} (ع) به نقل از پیامبر اکرم (ص) وجود دارد که ضمن وصف سجایای حضرت علی (ع) بر مقام ولایت ایشان تأکید می کند.

در بنای مسجد جامع عباسی دو ردیف کتیبه زیر گنبد و یک کتیبه در بالای محراب وجود دارد که محتوای هر سه با

جدول ۵- نشانه ها و مفاهیم پوشش درونی مسجد جامع عباسی اصفهان.

مدرسه چهارباغ		مدرسه جامع عباسی	
پوشش درونی گنبد	مدرسه چهارباغ	پوشش درونی گنبد	مدرسه جامع عباسی
تاکاره	وصف	تاکاره	وصف
	گنبد دویبسته که پوشش داخلی تخم مرغی (بیز) و پوشش بیرونی شنبلیله تند است و در بالای گریو بیرون زدگی (اوگون) دارد.		گنبد دویبسته که پوشش داخلی چمانه (گنبد سبویی) و پوشش بیرونی شنبلیله تند است و در بالای گریو بیرون زدگی (اوگون) دارد.
	حدیث منزلت حضرت علی (ع)		روایاتی در تأکید بر وصایت حضرت علی (ع) مانند روایت نزول کونک در خانه ایشان و روایت والعه تغیر خیه.
	روایاتی به نقل از پیامبر (ص) در وصف حضرت علی (ع) مانند حدیث ثقلین و یا مقایسه آن حضرت با انبیاء (ص)		ایه و داستان ساهله و روایاتی از پیامبر (ص) در وصف حضرت علی (ع)
	شمسه طلایی		روایتی از پیامبر (ص) خطاب به حضرت علی (ع) که مرتبه پذیرش ولایت حضرت علی (ع) را در مقایسه با دیگر اعمال و فرائض دینی روشن می سازد.
	گلها و شاخه های اسلیمی درشت در زمینه لاجوردی		شمسه زرد
	رنگ		نقوش
	زرد طلایی		گلها و شاخه های اسلیمی ریز نقش در زمینه لاجوردی
	سفید گرم، مشکی، فیروزه ای و زرد		لاچوره و زرد
	غیر مستقیم، از طریق ۴ شباک در بالای گریو		سفید گرم، مشکی، فیروزه ای
			غیر مستقیم، از طریق ۸ شباک در بالای گریو

ماخذ: (ترسیم از پیرنیا، ۱۳۸۲، ۲۹۶ و تصاویر از نگارندگان).

گنبد، مفهوم حرکت از کثرت به وحدت را می نمایاند. وجود شمسه طلایی در مرکز پوشش، این الگوی هندسی و مفهوم وحدت متجلی از آن را تقویت می نماید. هر چند در بسیاری از نمونه های الگوی هندسی حرکت از کثرت به وحدت در آرایه های پوشش دیده می شود، اما آنچه در اینجا بدیع و تازه است؛ ارائه تصویری از باغ بهشت است که در قالب ترکیب گل های رنگارنگ و شاخه های اسلیمی سفید بر زمینه لاجوردی نمایش داده می شود. همچنین خزش نورهای نورانی از طریق کاربرد شباک های هشت تایی در مسجد جامع عباسی و چهار تایی در مدرسه چهارباغ عباسی، به تعلیق و خیالین تر شدن این فضا و تصویری بدیع حاصل از آسمانه در آن کمک می کند.

این تصویر می تواند تداومی از تصویر ذهنی درخت بهشتی باشد که در پوشش بیرونی این دو بنا نقش بسته است و این بار از درون فضا احساس می شود. شاخه های به هم پیچیده درختی بهشتی (طوبی) که همه فضای زیر پوشش را دربر گرفته و آرامشی نافذ در سایه گسترده خویش ایجاد کرده است.

همان گونه که بیان شد در اندیشه شیعی، درخت طوبی نمادی از مفهوم ولایت است که به صورت درختی سایه گستر

جدول ۴- نشانه ها و مفاهیم پوشش درونی مسجد جامع عباسی اصفهان.

مدرسه چهارباغ		مدرسه جامع عباسی	
پوشش درونی گنبد	مدرسه چهارباغ	پوشش درونی گنبد	مدرسه جامع عباسی
تاکاره	وصف	تاکاره	وصف
	گنبد دویبسته که پوشش داخلی تخم مرغی (بیز) و پوشش بیرونی شنبلیله تند است و در بالای گریو بیرون زدگی (اوگون) دارد.		گنبد دویبسته که پوشش داخلی چمانه (گنبد سبویی) و پوشش بیرونی شنبلیله تند است و در بالای گریو بیرون زدگی (اوگون) دارد.
	حدیث منزلت حضرت علی (ع)		روایاتی در تأکید بر وصایت حضرت علی (ع) مانند روایت نزول کونک در خانه ایشان و روایت والعه تغیر خیه.
	روایاتی به نقل از پیامبر (ص) در وصف حضرت علی (ع) مانند حدیث ثقلین و یا مقایسه آن حضرت با انبیاء (ص)		ایه و داستان ساهله و روایاتی از پیامبر (ص) در وصف حضرت علی (ع)
	شمسه طلایی		روایتی از پیامبر (ص) خطاب به حضرت علی (ع) که مرتبه پذیرش ولایت حضرت علی (ع) را در مقایسه با دیگر اعمال و فرائض دینی روشن می سازد.
	گلها و شاخه های اسلیمی درشت در زمینه لاجوردی		شمسه زرد
	رنگ		نقوش
	زرد طلایی		گلها و شاخه های اسلیمی ریز نقش در زمینه لاجوردی
	سفید گرم، مشکی، فیروزه ای و زرد		لاچوره و زرد
	غیر مستقیم، از طریق ۴ شباک در بالای گریو		سفید گرم، مشکی، فیروزه ای
			غیر مستقیم، از طریق ۸ شباک در بالای گریو

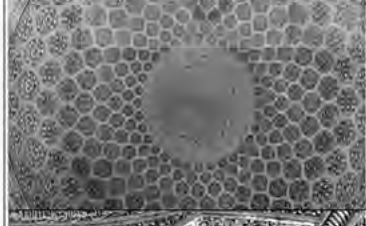

ماخذ: (ترسیم از پیرنیا، ۱۳۸۲، ۲۹۶ و تصاویر از نگارندگان).

۳.۳. پوشش درونی هشتی ورودی مدرسه چهارباغ

این نمونه با تاق کاربندی اختری ۱۶ در وسط و دو نیم کار در دو سو پوشیده شده است. این تاق از عناصری هندسی تشکیل شده که با هندسه‌ای یکپارچه و با تقارنی نقطه‌ای، گرد مرکز پوشش قرار گرفته اند. این پوشش و دیگر نمونه‌های کاربندی یا مقرنس که هندسه‌ای از ستاره‌ها و چند ضلعی‌ها آنها را ایجاد کرده است، می‌تواند متضمن تلمیحاتی از جهان هستی باشد. «از میان نقش‌های هندسی، آنها که دارای ستاره یا شمس‌اند بیشتر تداعی کننده آسمانند. شبکه دایره هم مرکز مدارگونه‌ای که زیرنقش گره‌های ستاره‌ای است یادآور مدارات ستارگان است و شعاع‌های هم‌فاصله شمس‌ها همچون پرتوهایی است که در آسمان پرستاره از ستارگان می‌تابد. البته این گره‌ها، تصویر دقیق ستارگان و مدارات سماوی که در

جایگاه ولایی حضرت علی (ع) مرتبط است. کتیبه بالایی در زیر شباک‌های گریو جای دارد که روایتی را مبنی بر اعلام وصایت حضرت علی (ع) از قول پیامبر اکرم (ص) نقل می‌کند^{۱۱}. همچنین در این کتیبه روایت واقعه غدیر خم به چشم می‌خورد. کتیبه پایینی، به آیه و داستان مباحله می‌پردازد که تأکیدی بر عظمت معنوی حضرت امیر، حضرت زهرا، امام حسن و حسین (ع) به عنوان اهل بیت پیامبر (ص) دارد^{۱۲}. در کتیبه بالایی محراب نیز روایاتی به نقل از پیامبر اکرم (ص) دیده می‌شود که مرتبه پذیرش ولایت حضرت علی (ع) را در مقایسه با دیگر اعمال و فرایض دینی روشن می‌سازد^{۱۳}. استفاده از چنین مفاهیمی در زیر گنبد، تا پیش از این نمونه‌ها بسیار نادر است و نشان از اقبال ویژه سازندگان به مفهوم ولایت حضرت امیر المومنین علی (ع) در ساخت بنای این مسجد دارد.

جدول ۶- نشانه‌ها و مفاهیم پوشش درونی گنبد مسجد شیخ لطف الله اصفهان.

مدلول		مسجد شیخ لطف اله	
نگاره	وصف	پوشش درونی گنبد	
	گنبد یک پوسته با چغد چمانه (پیرنیا، ۱۳۷۰، ۶۴) که انحنا بسیار ملایم دارد.	شکل چغد و تاق	
	روایات مبنی بر اهمیت حضور و نماز در مسجد	ششگ	کتیبه
	سوره جمعه	ششگ	
	سوره های کوتاه قرآن	گوشه سازی (با تریگ)	چهاره های گنبدخانه
	شمالی: بینه جنوبی: سوره لیل غربی: سوره انفطار شرقی: سوره شمس	ششگ	
	شمسه آجری رنگ مرکزی نقوش گل و شاخه های اسلیمی که به سمت مرکز، متحد می شوند	نقوش	
	نقوش گل و شاخه های اسلیمی	گوشه سازی	رنگ
آجری لاچوردی و فیروزه ای	اصلی قرعی		
	نورگیری از ۱۶ شباک در زیر گریو	نور	

قبلی، به گفته بسیاری از پژوهشگران معماری ایرانی و معماران معاصر، تأثیرگذاری ممتاز و بی نظیر این نمونه غیرقابل انکار است. به عقیده پوپ، گنبدخانه مسجد شیخ لطف الله نمایانگر تکامل نهایی طرح گنبد بر روی مربع است (پوپ، ۱۳۸۷، ۲۶۲). پوپ به تأثیر «الهامی برتر» در این بنا اشاره می کند که در همه فضا احساس می شود (همان، ۲۶۷). با بررسی دقیق تر شکل اندامها، آرایه ها و کتیبه ها می توان عمق معنای این الهام برتر را دقیق تر بیان نمود.

در این نمونه نسبت رنگ گرمی و لاجوردی با دیگر نمونه ها تفاوت دارد و رنگ کرم همراه با لکه های سفید رنگ فضای غالب را تشکیل می دهد. رنگ لاجورد در سطوح کلی کمتر شده و تنها در کتیبه ها به طور کامل غالب است. ویژگی دیگر، شاخص شدن پیچ های تزئینی طاق بندی و امتداد یافتن آنها تا کف است. این کار موجب شده محدوده گوشه سازی در بنا از نظر بصری توسعه یافته تا کف فضا ادامه یابد و بدین ترتیب تأثیر فضایی آن بر مخاطب بیشتر شود. نورپردازی این نمونه نیز آن را از بسیاری نمونه ها ممتاز می کند. در این نمونه افزایش تعداد شباکها تا ۱۶ نورگیر، نور ملایمی را در حجمی بیشتر به زیر گنبد می تاباند که بر سبکی و تعلیق بیشتر پوشش موثر است. به جز شباکها وجود چهار گشودگی بر چهار جداره اصلی گنبدخانه نیز در ارتقای نورگیری بنا موثر است (جدول ۶).

اما شاید ممتازترین جلوه معنایی این نمونه نقوش و کتیبه ها در آن هستند. در این بنا، گنبد با نقوشی از گل و شاخه های اسلامی پوشیده شده است که در زمینه ای یکپارچه به سمت مرکز فضا و به دور شمسه میانی متحد می شوند. بارزترین مفهوم نهفته در این نقش، حرکتی ملایم از کثرت به وحدت است که بر هندسه همه فضا سایه افکنده است. تقارن عناصر اصلی فضا همراه با تنوع عناصر جزئی موجب غنای این احساس شده است. به نظر می رسد این مفهوم با محتوای کتیبه کار شده در کتیبه بالایی گریو نیز هماهنگی دارد. در کتیبه گریو بالایی شباک، حدیثی نبوی مرتبط با اهمیت و ارزش حضور در مسجد وجود دارد. عبارات این کتیبه به مضمون کلی توحید عملی اشاره دارند^{۱۶}: و خَلَقَ، هدایت، اطعام، سیرابی، شفابخشی و زندگی و مرگ انسان را تنها وابسته به امر خداوند می دانند.

رساله های نجومی همزمانشان دیده می شود نیست، بلکه تنها انتزاعات هندسی ساده ای است که در حد تشبیه کنایی و استعاره عمل می کند» (نجیب اوغلو، ۱۳۷۹، ۱۶۱).

نامگذاری «شمسه» برای عنصر کانونی در بالای پوشش هاست که فضا را دربر گرفته و همه خطوط هندسی به آن ختم می شود می تواند روشن ترین اشاره به مفهوم آسمان باشد. در نمونه حاضر، آرایه ها هر چه بیشتر به یاری معمار آمده اند تا این مفهوم متالین بروز و ظهور روشن تر بیابد. ساخت شمسه با کاشی هایی به رنگ زرد طلایی، سمبولیسم خورشید معنایی را در مرکز پوشش و کانون فضا تقویت می کند (استیرلن، ۱۳۷۷، ۱۷۹). اما معنای باطنی این خورشید را می توان از محتوای کتیبه های به کار رفته در پوشش به نحو دقیق تری حدس زد. در آرایه های کاربردی مرکزی، عبارات «الحکم لله» و «لا اله الا الله» در قالب کتیبه های معقلی به خط کوفی بنایی وجود دارد که محتوایی توحیدی را در کانون فضا ارائه می دهد. در شمسه دو نیم کار کناری نیز با همین تکنیک، نام های مقدس الله و محمد (ص) در ردیف بالا و نام مبارک علی (ع) در ردیف پایین کار شده است. محل کتیبه ها، سلسله مراتبی از وجود خداوند به پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) را نشان می دهد که در کنار ترکیب رنگی شمسه (رنگ زرد طلایی به استعاره از خورشید) می تواند بیان کننده معنای این پوشش باشد. این معنا، خداوند را به عنوان مبدأ و منشأ نور هستی و پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) را واسطه های انتقال فیض الهی معرفی می نماید^{۱۷}. توسعه مفهوم ولایت خداوند و پیامبر (ص) به امیر المومنین (ع) و تأکید بر جایگاه ولایی و علمی آن حضرت در دیگر کتیبه های کار شده در این فضا نیز دیده می شود. دو کتیبه یکی به خط ثلث و حاوی حدیث نبوی «انا مدینه العلم و علی بابها» و دیگری به خط کوفی بنایی حاوی بخشی از حدیث «علی حبه قسیم النار و الجنة»^{۱۸} از مهم ترین این نمونه ها هستند. نصب این دو کتیبه در بالای در ورودی مدرسه، می تواند تأکیدی نمادین بر جایگاه حضرت علی (ع) به عنوان باب علم باشد.

۳.۴. پوشش درونی گنبد مسجد شیخ لطف اله

با وجود قوت طرح و نمادپردازی متعالی گنبد در نمونه های

نتیجه

مقدس «الله»، «محمد» و «علی» بر سطح پوشش، به مفهوم «آسمان ملکوتی» ارتقاء می یابد.

۲-۶. معنای توحید: در همه نمونه های بررسی شده، ساختار هندسی و فضایی گنبد ثابت است که نتیجه آن، ایجاد فضایی متعادل و متقارن با تأکیدی بسیار بر محور عمودی در مرکز فضا است. در این فضا همه اجزای تشکیل دهنده در خدمت انتقال پیامی توحیدی مبنی بر حرکت از کثرت به وحدت در کانون فضا هستند.

۳-۶. معنای بهشت: در توسعه و تکامل دو معنای فوق،

بر اساس مقایسه نشانه های شکل، آرایه (نقش و کتیبه)، نور و منظر شهری در نمونه های بررسی شده، می توان به چهار لایه معنایی آسمان، توحید، بهشت و انسان کامل در گنبد های شاخص صفوی اشاره کرد:

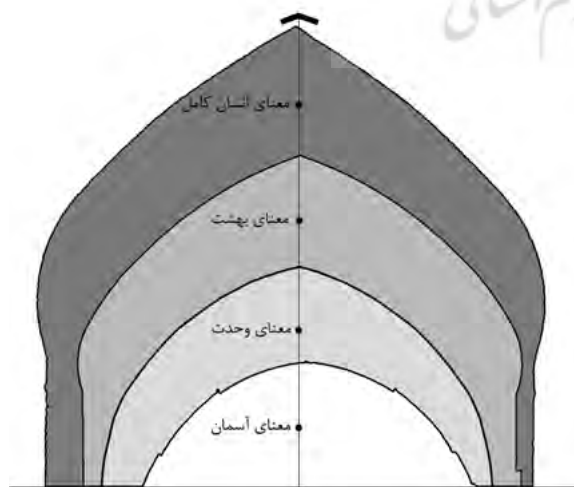
۱-۶. معنای آسمان: نخستین سطح این معانی که در واژه آسمانه نیز مسستر است، مفهوم «گنبد فلکی آسمان» است. این معنا که از شکل کلی گنبد برداشت می شود، در ادوار مختلف معماری ایران در پیش و پس از اسلام تکرار شده است. در دوره صفویه، مفهوم «آسمان افلاکی» بواسطه رواج کاربرد نام های

جدول ۷- مقایسه نشانه‌ها (دال) و مفاهیم (مدلول) پوشش در نمونه‌های بررسی شده.

معانی برداشت شده					نمونه‌ها
مدلول	آسمان	توحید (وحدت در کثرت)	بهشت	انسان کامل (حضرت علی (ع))	
دال	شکل گنبد و عناصر کاربردی	نقوش متکثر و متنوع گره یا اسلیمی با تقارن نقطه‌ای	نقش گل‌ها و شاخه‌های اسلیمی	درخت طوبی	
	✓	✓	✓	✓	مسجد جامع عباسی، بیرونی
	✓	✓	✓	✓	مسجد جامع عباسی، درونی
	✓	✓	✓	✓	مدرسه چهارباغ، بیرونی
	✓	✓	✓	✓	مدرسه چهارباغ، درونی
	✓	✓	-	-	مدرسه چهارباغ، هشتی وردوی
	✓	✓	✓	-	مسجد شیخ لطف الله، درونی

معنای «انسان کامل» است که در حکمت شیعی، معنای باطنی و حقیقت بهشت است. این مفهوم بر تارک پوشش گنبدخانه در کانون فضاهای معنوی می‌نشیند و بر اساس نگرش جامع معنایی مکتب اصفهان، از پوشش به مدرسه یا مسجد جامع و از آنجا به همه شهر تسری می‌یابد.

در پایان لازم به ذکر است که برداشت‌ها و معانی برشمرده، وصفی قاصر از بحر معنایی است که غور در آن، تنها از اهل حکمت و معنا بر می‌آید و سیر در آن صفای دل و جلای خرد می‌طلبد. امید است که بضاعت محدود این نوشتار، به سلامت و کمال مضامین حکمی مد نظر آسیبی نرسانده باشد و زمینه را برای دستیابی به سرچشمه‌های حکمت و معنویت سالکان فراهم سازد.

نمودار ۲- لایه‌های معنایی پوشش‌های صفوی.

می‌توان به اندیشه شکل‌گیری «بهشت مثالین» اشاره کرد. تجلی این مفهوم در ادوار پیشین، بیشتر در جداره‌های مساجد دیده می‌شود اما در دوره صفوی به مدد رواج فن کاشی هفت رنگ، معمار امکانات بیشتری برای بروز این معنا در پوشش می‌یابد. بدین ترتیب پوشش با نقوش اسلیمی آمیخته به گل‌های رنگارنگ در زمینه‌ای لاجوردی پوشیده می‌شود که تصویر باغ بهشت را می‌نماید.

۴-۶. معنای انسان کامل: آخرین لایه معنایی را می‌توان در بناهای شاخص‌تر و به‌طورخاص در مدرسه و مسجد جامع عباسی مشاهده کرد. در این دو بنا در تکامل و توسعه لایه‌های معنایی پیشین، ایده تجلی بهشت، براساس آموزه‌های شیعی ارتقاء یافته است. بر این اساس، حقیقت بهشت و معنای واقعی آن، وجود مقدس انسان کامل است که به مثابه قطبی معنوی همه فضای قدسی را احاطه کرده و در بر می‌گیرد. این مفهوم در کانون فضایی بنا، در پوشش گنبدخانه، با استفاده از نماد درخت آرمانی طوبی در آرایه‌ها و روایات ولایی در کتیبه‌ها نمود یافته است.

براین اساس در عصر صفوی، مجموعه‌ای از معانی نوین شیعی، معنای آسمانه در ادوار پیشین را کامل کرده و غنا می‌بخشد. بدین ترتیب، افزون بر دو معنای «آسمان» و «توحید» که از معانی پیشینی گنبد و متعلق به دیگر ادوار معماری اسلامی است، دو معنای «بهشت» و «انسان کامل» بروز می‌یابد. مفاهیم نوین پوشش در این دوران، در تراحم و تقابل با دو مفهوم پیشین نبوده و با آنها هماهنگ و همسوست. به عبارت دقیق‌تر، معنای «بهشت» و «انسان کامل»، هم با شکل سپهرگون پوشش و معنای آسمان افلاکی منطبق است و هم بر هندسه مرکزگرا و توحیدی و معنای وحدانی آن، متعالی‌ترین معنای پوشش در این دوران

پی‌نوشت‌ها

دل نداشته باشد یا علی! هرگز بوی بهشت را استشمام نمی‌کند و هرگز داخل بهشت نمی‌شود (بحار الأنوار، ج ۲۷، ۱۹۴ باب ۷، ۱۶۶).

۱۴ نظریه نو افلاطونی «فیض»، که اساس هستی را تجلی نور ازلی از مبدأ اول (احد یا نور مطلق) می‌داند، طی قرن ۴ و اوایل قرن ۵ خصوصاً در حلقه‌های معتزلی و شیعی اساس تفکر فلسفی اسلامی واقع شد (نجیب اوغلو، ۱۳۸۹، ۱۶۳).

۱۵ از عبدالله بن عباس نقل شده است که گفت: رسول خدا (ص) فرمودند: ... ای گروه مردم! همانا علی تقسیم‌کننده جهنم (نار) است کسی که یاور و دوست او باشد وارد آتش نخواهد شد و کسی که دشمن او باشد از آن نجات نخواهد یافت. همانا او تقسیم‌کننده بهشت است کسی که دشمن او باشد وارد آن نخواهد شد و کسی که دوست او باشد از آن محروم نخواهد شد.

۱۶ ر.ک (مستدرک الوسائل، ج ۳، ۴۳۶-۴۳۷).

فهرست منابع

اردلان نادر، و لاله بختیار (۱۳۸۰)، حس وحدت: سنت عرفانی در معماری ایرانی، ترجمه حمید شاهرخ، خاک، اصفهان.

استیرلن، هانری (۱۳۷۷)، اصفهان تصویر بهشت، ترجمه جمشید ارجمند، فروزان روز، تهران.

پوپ، آرتور (۱۳۶۵)، معماری ایران: پیروزی شکل و رنگ، یساوولی، تهران.

پوپ، آرتور و فیلیس کرمن (۱۳۸۷)، سیری در هنر ایران، از دوران پیش از تاریخ تا امروز، ویرایش زیر نظر سیروس پرهام، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

پیرنیا، محمد کریم (۱۳۷۰)، گنبد در معماری ایرانی، اثر، ۲۰.

پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۲)، سبک شناسی معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان، پژوهنده-معمار، تهران.

صفایی پور، هادی (۱۳۸۱)، بررسی کیفیت رابطه شکل، سازه و معنا در معماری مساجد عصر صفوی، در اولین همایش بین المللی معماری و سازه، تهران.

ضرابی، مهسا (۱۳۸۸)، مسجد شیخ لطف الله، شاهکاری از دانش مهندسی و هنر زیبایی شناسی ایران، پیام ابادگران، شماره ۴۰، صص ۶۶-۶۵.

طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۰)، تفسیر المیزان، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، چ چهارم، ج ۱۱، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی، قم.

فلامکی، منصور (۱۳۷۵)، نوآوری های معمارانه صفوی، دگرگونی برای ماندگاری ارزش ها و مفهوم ها در معماری ایران، در اولین کنفرانس تاریخ معماری و شهرسازی، مجموعه مقالات ارائه شده، ج دوم، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، صص ۳۹۹-۴۰۴.

گدار، آندره (۱۳۶۹)، طاق های ایرانی، ترجمه کرامت اله افسر، فرهنگسرا، تهران.

معماریان، غلامحسین (۱۳۸۴)، سیری در میانی نظری معماری، سروش دانش، تهران.

۱ روشن است که بررسی مفهوم گنبد در منظر شهری، تنها در مورد پوشش بیرونی گنبد معنا دارد.

۲ به بیرونی زدگی انحنای گنبد از راستای گریو (گردن گنبد) آوگون می‌گویند.

۳ «پس پیر را گفتم: درخت طوبی، چه چیز است و کجا باشد؟ گفت: درخت طوبی، درختی عظیم است، هر کس که بهشتی بود، چون به بهشت رود، آن درخت را در آنجا ببیند و در میان یازده کوه که شرح دادیم، کوهی است، او در آن کوه است. گفتم: آن را هیچ میوه بود؟ گفت هر میوه‌ای که تو در جهان می‌بینی، بر آن درخت باشد و این میوه‌ای که پیش توست، همه از ثمره اوست» (سهره وردی، ۱۳۸۳، ۸).

۴ ترجمه متن کتیبه: به یاری خدا و همراهی نیکوی او بنای این مسجد که شایستگی گزاردن نماز با همه بایستگی های آن را دارد به پایان رسید. این مسجد همتای مسجد الاقصی است که ورود به آن برکت دارد. سعادت دو دنیا از آن کسی که بر ساخت پایه ها و ستون های آن نظارت کرد همچنان که نامش محب علی است همواره دوستار علی باشد و معمارش که در کار خود همتای مهندسان است، علی اکبر اصفهانی است.

۵ سبحان الذی اسری بعبده لیلان المسجد الاقصی الذی بارکنا حوله لنزیه من اياتنا انه هو السميع البصیر.

۶ این عبارت: اشاره به آیه ۳۰ سوره واقعه، در توصیف نعمت های بهشتی دارد.

۷ این عبارت اشاره به آیه ۳۳ سوره واقعه، در توصیف نعمت های بهشتی دارد.

۸ معنای پوشش در این دو نمونه، در مقاله‌ای نوشته شده توسط غلامحسین معماریان، محمدرضا بمانیان و هادی صفایی پور در مجله معماری و شهرسازی تربیت مدرس در دست چاپ است.

۹ ر.ک (بحار الأنوار، ج ۳۷، ۱۸۷).

۱۰ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص: مَنْ أَرَادَ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى آدَمَ فِي عِلْمِهِ وَإِلَى نُوحٍ فِي تَقْوَاهُ وَإِلَى إِبْرَاهِيمَ فِي جِلْمِهِ وَإِلَى مُوسَى فِي هَيْبَتِهِ وَإِلَى عِيسَى فِي عِبَادَتِهِ فَلْيَنْظُرْ إِلَى عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (ع) (بحار الأنوار، ج ۴۰، ۳۹).

۱۱ در زمان رسول خدا(ص) ستاره‌ای (از آسمان) فرو افتاد پس رسول خدا (ص) فرمود: به این ستاره نگاه کنید و ببینید در منزل هر کسی فرو افتد او جانشین من است پس نظر کردیم و دیدیم که در منزل علی علیه السلام فرود آمد پس گروهی از مردم گفتند محمد در محبت علی علیه‌السلام گمراه شده است و خداوند متعال این آیه را نازل فرمود: سوگند به ستاره آنگاه که فرو افتد، صاحب شما گمراه نشده و فریب نخورده و از روی هوی سخن نمی‌گوید، نیست آن مگر وحی ای که بر او وارد می‌گردد (مناقب ابن مغزالی، حدیث ۳۱۰، ۳۵۳).

۱۲ پس بگو (ای پیامبر) بباید ما و شما با فرزندان و زنان خود با هم به مباحله برخیزیم (یعنی در حق یکدیگر نفرین کنیم) تادروغویان را به لعن و عذاب خدا گرفتار سازیم [آل عمران: ۶۱].

۱۳ ترجمه متن کتیبه: یا علی! اگر بنده ای خدا را چنان عبادت کند مانند فعالیت نوح در میان قومش و مانند کوه احد طلا و جواهرات در راه خدا انفاق کند و چنان طول عمری داشته باشد که هزار حج با پای پیاده بجای آورد، سپس بین صفا و مروه مظلومانه به قتل برسد، اما ولایت تو را در

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۸)، تفسیر نمونه، ج ۳، ج ۱۰، دارالکتب اسلامی، تهران.

نجیب اوغلو، گلرو (۱۳۸۹)، هنر و تزئین در معماری اسلامی، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، روزنه، تهران.

نرم افزار جامع الاحادیث نور ۲ (کتابخانه احادیث اهل بیت (ع): (۱۳۸۹)، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.

نصر، حسین (۱۳۶۵)، مکتب اصفهان، م.م. شریف، مرکز نشر دانشگاهی، تهران.

